

## «АЛАМАН» СӨЗІНІҢ СЕМАНТИКАСЫ

Ш. Кудьярова

Шет тілдері және іскерлік карьера университеті,  
филол.ғ.к.

*Резюме: Стаття посвящена етимології и определению значения лексемы «Аламан» в казахском и каракалпакском языках.*

Семасиология сөздердің лексикалық мағыналарының дамуы, олардың пайда болу жолдары, тарихи өзгеру жағдайлары т.б. лексикалық мағыналарға байланысты мәселелерді қарастырады. Сөз мағынасы өмірдегі заттар мен құбылыстардың негізгі және басты белгілерін өз ішіне алады. Бұған қосымша сөз табиғи айналыны қоршаған заттар мен құбылыстарды білдіретін тілдік белгі болып, оның мағынасы сөйлемде нақты қарым-қатынас жағдайында анықталады. Сондықтан В.А.Звегинцев, «тек лингвистикалық жақтан сөз мағынасы оның басқа сөздермен байланысу қабілеті, мүмкіншілігімен анықталады», – дейді [1.123]

Әдетте, біз тіліміздегі сөздерді беретін мағыналарына қарай бағалаймыз. Сондай-ақ, сөздердің тура және ауыс мағыналарда болуы да барлық тілдерге тән. Демек, әрбір тілдің сөздік құрамының семасиологиялық өзгешеліктеріне баға беруде сөздің тура және ауыс мағыналарын анықтау маңызды орын алады.

Түркі тілдері лексикасын семантикалық топтарға бөліп зерттеу қазіргі уақытта негізгі ғылыми әдістер ретінде қарастырылады. Бұл туралы проф. К.М.Мусаев өз еңбегінде лексика-семантикалық топтарға бөліп зерттеудің тілдеріміздегі маңыздылығы туралы сөз етеді [2.5]. Мәселен, лексика-семантикалық топтарға бөлу, семантикалық талдау жасау арқылы сөздердің мағыналық, стилистикалық, эмоциональдық т.б. қасиеттері анықталады.

У.Қайырбекова: «Сөздер арасындағы мағыналық байланыстарды анықтау үшін сөздерді тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастыру керек. Өйткені тақырыптық топтар мен лексика-семантикалық топтар арасында айырмашылық бар. Тақырып-сөздердің лексикалық (денотаттық, мағынасына негізделсе, ал лексика-семантикалық топтар негізделеді), – деп көрсетеді [3.49].

Тіліміздегі сөздердің лексика-семантикалық топтарға бөлінуі ұқсас болғандықтан, қазақ және каракалпак тілдеріндегі айырым сөздердің лексика-семантикалық өзгешеліктері көрсетілді.

Аламан сөзі каракалпак тілінің түсіндірме сөздігінде: атлық: халық, халайық, жұртшылық, бір топ адамның үйірі, бір жерге көп адамдардың топланыуы, бір топтам адам деген түсініктеме берілген [4.73]

Ал, қазақ тілінде: аламан-зат. көне.

1. Көпшілік, бұқара. Мысалы:

Аламанға жел бердік,

Аса жұртты менгердік (Махамбет).

Хорезмнің патшасы,

Аламанның қасына

Жетіп келді сол заман (Ер Зияуар).

2. Әскер, қарулы топ.

Аламанға дем берген,

Азды көпке теңгерген (Қобыланды).

Оп сегіз мың аламан,

Бір әремде сораған (Ер Зияуар).

Келтірілген сөз қазақ тілінде көнерген сөз болып, көптексте қолданылуы бойынша көпшілік, қауым деген мағыналарды білдіреді. [5.374].



Батырлар жырындағы әскери әрекеттерге қарасақ, соғысқа әскери жұмысқа жарамды халықтың барлығының қатынасқанын көреміз. Аламан атауы әскер мағынасын білдірумен бірге, әскери даярлығы болмаған, тек қажеттіліктен соғысқа араласуы тиісті әскерлер тобын да аламан, әскер, жығын, копун, қол, ләшкер деп атаған. Бұл шабуылға пығатын барлық әскери күштердің ортақ атауы. Мысалы: Мәспатшаның қайсы күні өтетугынлығы биймәлим болып, сол күні аламанлар тарқап кеткен екен (ҚҚФ, X том) [6.78].

Осы сөзге байланысты Э. Севортян: «бұл – аламан сөзі көне жазба ескерткіштерде кездеспейді, кейін пайда болған», – деген пікір айтады [7.34]. Ал, Т.Байжановтың пікірінше, әскери топ (отряд) деген мағынаны білдіреді, бірақ бүгінгі күнде әскери термин мағынасында қолданылмайды. Аламан сөзі жаңа мағыналарға ие болған деп көрсетеді [8]. Қырғыз тілінде де аламан сөзі төрт түрлі мағынада келеді [9.42].

Бұған қосымша аламан сөзіндегі ала сөзі көп мағынаға ие. Ол мағынасы бойынша-соғысқа, дауға, бүлгіншілікке байланысты сөздерде ұшырасады. Мысалы: ала топалаң, ала қырғын, аласат, ала-сапыран және т.б.

Басқа түркі тілдерінде аламан сөзінің екі мағынасы бар. Бірі-көпшілік, екіпшісі-талау, тонау, шабу мақсатында жиналған адамдар.

Л.З. Будагов: «аламан, аламанчы сөздері түркмен, азербайжан, шағатай тілдерінде «тонау, талау, тонаушы, талаушы отряд» деген мағыналарды білдіреді», – деп көрсетеді [10.79]. Қазіргі түркмен тілінің түсіндірме сөздігінде 1. Көнерген сөз. 2. «Шабуылдау мақсатымен жиналған топ» мағыналарында берілген [11.37]. М.Қашғари оны «тонау үшін жасалған шапқыншылық», – дейді [12.229].

Осы сөздің этимологиясын зерттеушілер түркі тілінің *ал* – (*алу, алмақ*) етістігінен келіп шыққан деп көрсетеді (*ал+а+ман*). Бұл сөздің этимологиясы туралы А. Махмұтов «*ал, ала*» формалары чуваш тілінде «қол» мағынасын білдіреді, *қол* сөзінің «әскер» деген қосымша мағынасы да бар. Сондықтан аламан сөзі ал-ала (қол, әскер) + ман (адам) деген екі түбірден пайда болғанын айтады [13.29]. Р.Сыздықованың пікірінше, осы сөздің негізі – «ал» етістігі де емес, оның «қол» мағынасындағы қолданылуы да емес, монғол, қалмақ тілдеріндегі 1) убивать, умерщвлять, колоть, забивать скот. 2. Убийственный, смертельный, смертоносный деген мағыналардағы «ала (х)» сөзі. Бұл түркі тілдеріне монғол тілінен кірген сөз емес, көне кезеңдегі екі тілге де ортақ сөз [14.27].

Сонымен аламанның алғашқы мағынасы шабуылшылар болуы мүмкін, сонынан «ләшкер, қол, әскер» мағыналары келіп шыққан. Демек, аламан жеке ләшкер, әскер, шабуылшы емес олардың ортақ атауы. Аламан сөзінің келіп шығуына байланысты *қол* сөзі де әскер мағынасын білдірген.

Қазіргі тілімізде де *ала көз, ала ауыз болу* сияқты тіркестер бар. Бұларда да «келіспеушілік, қастық, дұшпандық ету» мағыналарын беруде *ала* сөзінің семантикасы негіз болған.

*Ала* сөзі жырда ат түсінігінде берілген.

Ерлер минер алаға,

Көңлім толды санаға (Алшамыс).

Тоқым салдым алаға (Қобыланды).

М. Қашғари «ала ат – (пегий конь)», – деп берілген [15.16]. Қазақ тіліндегі аламан бәйге сөз тіркесі аттың жүз шақырымға дейін шабатын бәйгесі, бұл қазақтардың ертеден келе жатқан ұлттық ойыны.

Қорытындылай келе, тіліміздегі аламан сөзі қазіргі уақытқа көнерген сөз болып, ертедегі мағынасында емес, көпшілік, халық, жұртшылық дегенді білдіреді.

*Әдебиет:*

1. Звегинцев В.А. Семасиология. – Alekseeva I.S. Vvedenie v perevodovedenie. – М., 2011.
2. Kensebaev D.O. Kotormonun ilimij-teorijalyk neizderi. – Б., 2014.
3. Leontjev A.A. Evgenij Dmitrievič Polivanov i ego vklad v obšee jazykoznanie. – М., 1983.
4. Ramsted G.I. Vvedenie v altajskoe jazykoznanie. – М., 1957.
5. Šapovalov V.I. Konteksty perevoda. – Б., 2004.



|                                                                                                     |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Ш. Мажитаева, М. Алишынбаева</i>                                                                 |     |
| Кпелі ұғымдардың этномәдени ерекшелігі.....                                                         | 94  |
| <i>Э.М. Самекбаева</i>                                                                              |     |
| Нейролингвистиканың басты мәселелері.....                                                           | 97  |
| <i>О.Н. Аммосова</i>                                                                                |     |
| Символ в отношении к лингвистике .....                                                              | 101 |
| <i>Ұ. Ержанова</i>                                                                                  |     |
| «Әлем өркениетіндегі ұлттық тіл» .....                                                              | 103 |
| <i>Б. Әбдуәліұлы</i>                                                                                |     |
| Қолданбалы топонимика және ұлттық топонимдік қор құрудың жолдары.....                               | 108 |
| <i>А. Казанбаева</i>                                                                                |     |
| Батырлар жырындағы этномәдени лексиканың танымдық мәні.....                                         | 114 |
| <i>Azizbek uulu B.</i>                                                                              |     |
| Madaniyat aralyk bajlanys: Verbaldyk cana verbaldyk emes karacattardyn karym-katysy.....            | 117 |
| <i>Е. Ормаханова</i>                                                                                |     |
| Роль манкуртизма в казахстанском телевизионном дискурсе.....                                        | 121 |
| <i>А. Солтанбекова</i>                                                                              |     |
| Ұлттық жазудың негіздері және оны меңгертуде негізге алынатын білімдер .....                        | 125 |
| <i>А.Ғ. Сембаева</i>                                                                                |     |
| Қазақ тіліндегі «Бауыр» концептісінің лингвомәдени ерекшеліктері.....                               | 128 |
| <i>А. Шормақова</i>                                                                                 |     |
| Қазақ танымындағы өсімдіктерге байланысты ырым-тыйымдар.....                                        | 131 |
| <i>М.А. Рыскулов</i>                                                                                |     |
| Национально-культурная специфика многозначных фразеологизмов<br>в якутском и казахском языках ..... | 135 |
| <i>С. Құрметжан</i>                                                                                 |     |
| Қазақ отбасындағы дискурстың ұлттық заманауи ерекшеліктері.....                                     | 138 |

### ӘДЕБИ ТІЛ ТАРИХЫ ТАРИХЫ, КӨНЕ ЕСКЕРТКІШТЕР ТЫЛ

|                                                                               |     |
|-------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Ш. Мажитаева, Ж. Ранишева</i>                                              |     |
| Академик Р. Сыздықтың зерттеу еңбектеріндегі қазақ әдеби тілі мәселелері..... | 142 |
| <i>З.Н. Жуынтаева</i>                                                         |     |
| «Жами'ат-Тауарих» ескерткішіндегі атаулы сөйлемдер.....                       | 145 |
| <i>А. Тұлеуханова</i>                                                         |     |
| Р.Сыздық және тіл тарихы, қазақ әдеби тілінің тарихы мәселелері .....         | 148 |
| <i>Güner F., Smagukızı G.</i>                                                 |     |
| Türk dünyasında edebî kişiliğiyle rabîga sizdik .....                         | 153 |
| <i>С. Тәшімбай</i>                                                            |     |
| «Мухаббат-наме» тіліндегі ерекшеліктер туралы.....                            | 155 |

### ТІЛ ТАРИХЫ, ТІЛ ҒЫЛЫМЫ ТАРИХЫ

|                                                                                   |     |
|-----------------------------------------------------------------------------------|-----|
| <i>Е. Аугали</i>                                                                  |     |
| Орхон ескерткіштері тілінің дауыссыз дыбыстарының қазақ тіліндегі түрленуі* ..... | 160 |
| <i>Б. Кеңес</i>                                                                   |     |
| Түп төркіні жападан қалпына келтірілген сөздер .....                              | 166 |
| <i>Ш. Кудьярова</i>                                                               |     |
| «Аламан» сөзінің семантикасы .....                                                | 169 |



ҚР Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті  
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты  
Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамы  
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова  
Комитета науки Министерства образования и науки РК  
Международное общество «Қазақ тілі»  
Казахский национальный женский педагогический университет

Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan  
Institute of Linguistics named after A. Baitursynov  
International society «Qazaq tili»  
Kazakh national women's teacher training university

## ҰЛЫ ДАЛА ТҰЛҒАЛАРЫ: АКАДЕМИК РӘБИҒА СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ СӨЗІНІҢ ҚҰДІРЕТІ

Белгілі түркітанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген ғылым қайраткері, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының, Шокан Уәлиханов атындағы сыйлықтың және І дәрежелі «Барыс» орденінің иегері Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздықтың туғанына 95 жыл толуына орай «Ұлы дала тұлғалары: академик Рәбиға Сыздық және қазақ сөзінің құдіреті» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның

### МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

1 қараша 2019 жыл

### СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научно-теоретической конференции «Ұлы дала тұлғалары: академик Рәбиға Сыздық және қазақ сөзінің құдіреті», посвященной 95-летию со дня рождения известного ученого-тюрколога, академика НАН РК, доктора филологических наук, профессора, заслуженного деятеля науки Республики Казахстан, лауреата Государственной премии Республики Казахстан, премии имени Шокана Уалиханова, Ордена «Барыс» I-ой степени Р.Г.Сыздык

1 ноября 2019 года

### COLLECTED PROCEEDINGS

the international scientific and theoretical conference «Uly dala tulgalary: akademik Rabiga Syzdyk zhane qazaq sozinin qudireti» devoted to the 95<sup>th</sup> anniversary of the birth of a famous Turkologist, academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, doctor of philological sciences, professor, Honored Scientist of the Republic of Kazakhstan, owner of the State Prize of the Republic of Kazakhstan, Shokan Ualikhanov Prize,

I degree «Barys» Medal R.G.Syzdyk

1 november, 2019

Алматы, 2019